

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ СТАРШОКЛАСНИКА У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ГРАМАТИКИ НА ЗАСАДАХ ОСОБИСТІСНО ОРІЄНТОВАНОГО ПІДХОДУ

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PECULIARITIES OF FORMATION OF THE LANGUAGE PERSONALITY OF A HIGH SCHOOL STUDENT IN THE PROCESS OF LEARNING GRAMMAR ON A PERSONAL ORIENTATION

У статті висвітлено проблему формування мовної особистості старшокласника в умовах Нової української школи. Визначено психолого-педагогічні особливості формування мовної особистості учнів 10–11 класів у процесі навчання граматики на засадах особистісно орієнтованого підходу та виокремлено такі компоненти (за В. Рибалкою): концептуальний (наукове уявлення про особистість і її психологічну структуру); психодіагностичний (цілісне психологічне вивчення юнацького віку задля надання допомоги в гармонійному особистісному зростанні); психолінгвістичний (зв'язок мислення та мовлення у процесі породження мовленнєвого висловлювання); психолого-педагогічний (принципи та підходи, методи, прийоми, засоби та форми організації навчання граматики української мови на засадах особистісно орієнтованого підходу). Охарактеризовано психологічну структуру особистості старшокласника, включаючи індивідуальні та вікові психофізіологічні особливості задля максимальної особистісної орієнтації освітнього процесу й активної пізнавальної діяльності (продуктивних форм і методів навчання). З'ясовано особливості пізнавальної діяльності юнацького віку в контексті особистісно орієнтованого підходу, найважливішою концептуальною засадою якого є уявлення про особистість як цілісне утворення, що має певну психологічну структуру, з метою розкриття можливих шляхів психодіагностики на прикладі практичних досліджень психологів задля реалізації особистісно-мотиваційного принципу та забезпечення вдалого добору дидактичного матеріалу. Розкрито психолінгвістичний аспект навчання української мови на завершальному етапі навчання української мови у школі з метою розкриття ефективних шляхів розвитку мовної особистості старшокласника, для успішного формування якої потрібно враховувати всі зміни, що відбуваються в освітньому процесі.

Ключові слова: граMATИКА, мовленнєва компетентність, мовна особистість, особистість, особистісно орієнтований підхід, психодіагностика, психологічна структура

особистості, пізнавальна діяльність, психічний розвиток старшокласника.

The article deals with the problem of forming the linguistic personality of a high school student in the conditions of the New Ukrainian School. The psychological and pedagogical peculiarities of the formation of the linguistic personality of students of 10–11 grades in the process of grammar teaching on the basis of a personally oriented approach are determined and the following components are distinguished (according to V. Rybalko): conceptual (scientific conception of personality); psychodiagnostic (a comprehensive psychological study of adolescence to assist in harmonious personal growth); psycholinguistic (communication between thinking and speaking in the process of generating speech utterance); psychological and pedagogical (principles, content and methods of organizing the teaching of Ukrainian grammar on the basis of a personally oriented approach). The psychological structure of the high school student's personality is characterized, including individual and age psychophysiological features for the maximum personal orientation of the educational process and active cognitive activity (productive forms and methods of teaching). The peculiarities of the cognitive activity of adolescence in the context of personality-oriented approach, the most important conceptual basis of which is the idea of personality as a holistic formation, with a certain psychological structure, in order to reveal possible ways of psychodiagnostics on the example of practical research behind the principles of practical research ensuring a successful selection of didactic material. The psycholinguistic aspect of Ukrainian language teaching at the final stage of Ukrainian language education at school is revealed with the purpose of revealing effective ways of development of the linguistic personality of the high school student, for the successful formation of which it is necessary to take into account all changes occurring in the educational process.

Key words: grammar, speech competence, linguistic personality, personality, personality-oriented approach, psychodiagnosis, psychological structure of personality, cognitive activity, mental development of high school students.

УДК 373.5.016:811.161.2]:159.9
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2019.21.2-8>

Огарь Ю.В.,
аспірант кафедри української мови
Інституту філології
Київського університету
імені Бориса Грінченка

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Актуальною проблемою навчання учнів в умовах Нової української школи є формування мовної особистості. Нині дедалі частіше утверджується практичне спрямування мовної освіти, що на завершальному етапі навчання та підготовки учнів до зовнішнього незалежного оцінювання може ігноруватися у зв'язку з тестовим форматом завдань, адже «мовна особистість – це узагальнений образ носія мовної свідомості, мовних знань, умінь і навичок, мовних здатностей і здібностей,

мовної культури, мовних традицій і мовної моди» [3, с. 296]. На думку Н. Дикої, активна мовленнєва діяльність на уроці є однією з передумов ефективного освітнього процесу, який реалізується на засадах особистісно-орієнтованої моделі освіти, тому максимально враховує права дитини, її здібності, потреби та інтереси, на практиці реалізуючи принцип дитиноцентризму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формування мовної особистості старшокласника передбачає виділення психолого-педагогічних

передумов. Проблему реалізації особистісно орієнтованого підходу до навчання учнів 10–11 класів, визначення психологічної структури особистості на завершальному етапі навчання в школі, рівні розвитку старшокласників, особливості їх пізнавальної діяльності, її зв'язок із мовно-мовленнєвими уміннями порушували у своїх дослідженнях психологи (Б. Ананьєв, Б. Баєв, І. Бех, П. Блонський, Л. Виготський, М. Жинкін, Г. Костюк, О. Леонтєв, М. Львов, А. Маслоу, Д. Міллер, В. Рибалка, К. Роджерс, В. Скалкін, К. Ясперс та ін.), лінгвісти (Ю. Караулов, В. Карасик, С. Ермоленко, Л. Мацько, Ф. Бацевич та ін.), психолінгвісти (І. Зимня, Т. Ладиженська, О. Потебня, Г. Рубінштейн, Ф. де Соссюр та ін.) та лінгводидакти (З. Бакум, О. Біляєв, Н. Голуб, О. Горошкіна, Т. Груба, Н. Дика, С. Караман, О. Караман, О. Кучерук, І. Кучеренко, Л. Мамчур, С. Омельчук, М. Пентилюк, К. Плиско, І. Хом'як, Г. Шелехова, Г. Шиліна).

Виділення невирішених частин загальної проблеми. Нині суб'єкт-суб'єктне навчання базується на особистісному просторі старшокласника, особливостях засвоєння ним матеріалу, з'ясування змісту суб'єктивного досвіду учня, враховуючи вивчений матеріал в основній школі, на мотивації та виявленні інтересів і здібностей, розвитку вмінь ставити цілі та систематично працювати над ними.

З'ясування психолого-педагогічних особливостей формування мовної особистості старшокласника та пошук шляхів оптимізації процесу навчання граматики на засадах особистісно орієнтованого підходу ще не був предметом спеціального дослідження, тому і зумовив вибір теми статті.

Метою статті є розкриття психолого-педагогічних особливостей формування мовної особистості старшокласника у процесі навчання граматики на засадах особистісно орієнтованого підходу.

Досягнення мети потребувало вирішення таких завдань:

1. охарактеризувати психологічну структуру особистості старшокласника, включаючи індивідуальні та вікові психофізіологічні особливості;

2. з'ясувати психологічні особливості пізнавальної діяльності учнів 10–11 класів із метою розкриття можливих шляхів психодіагностики на прикладі практичних досліджень психологів;

3. розкрити психолінгвістичний аспект навчання української мови на завершальному етапі навчання української мови у школі.

Виклад основного матеріалу. Розвитку особистості в освітньому процесі присвячено праці І. Беха, Л. Виготського, В. Давидова, Д. Ельконіна, В.Г. Костюка, О. Леонтєва, В. Рибалки та ін. За дослідженнями Г. Олпорна, ще у середині минулого століття у психології існувало вже понад 50 дефініцій поняття «особистість», які науковець узагальнив і запропонував своє визначення: «Особистість – це динамічна організація всередині індивіда, котра складається із психофізіологічних систем, що зумовлюють його унікальну здатність у пристосуванні до навколишнього середовища» [8, с. 48].

В. Рибалка [8] проаналізував дефініції особистості у вітчизняній психології та виділив декілька напрямів у спробах наукового визначення (див. рис. 1).

Узагальнюючого визначення особистості набуває дефініція Г. Костюка: «Людський індивід стає суспільною істотою, тобто особистістю у міру того, як у нього формується свідомість і самосвідомість, створюється система психічних властивостей, що формується і виявляється у діяльності, спілкуванні й опосередковує, регулює взаємодію людини з навколишнім світом» [8, с. 25].

Ми розглянемо тривимірну структуру В. Рибалки [8] (див. рис. 2), адже вона вбирає в себе не лише загальнопсихологічні засади, але й аспекти навчання старшокласників, враховує вплив соціальних факторів в умовах здійснення ним діяльності (у нашому випадку навчальної) та спілкування з іншими людьми.

Рис. 1. Напрями наукового визначення поняття «особистість»

Рис. 2. Тривимірна психологічна структура особистості (за В. Рибалкою)

Перший рівень вказує на те, що особистість – це система, яка постійно перебуває у процесі розвитку, другий рівень реалізується у формі діяльності та спілкування, третій – це генетичний і віковий виміри.

Розгляд структури особистості старшокласника дає можливість не лише повніше досягнути її сутність, а й визначити конкретні особливості пізнавальної діяльності юнацького віку в контексті особистісно орієнтованого підходу, найважливішою концептуальною засадою якого є уявлення про особистість як цілісне утворення, що має певну психологічну структуру. Тому доцільно було охарактеризувати наукове уявлення про особистість, яке б чіткіше підкреслювало її цілісний характер, єдність і повноту її психологічного складу, його психологічну структурованість, що дасть змогу виділити ключові характеристики рівневої структури особистості задля подальшої психодіагностики інтелектуальних здібностей, темпераменту, швидкості й особливостей засвоєння матеріалу, мотивації, активізації творчих здібностей старшокласників із метою розвитку цілісної мовної особистості як творця, людини, здатної не лише сприймати готовий продукт, а й осмислювати, трансформувати та породжувати нове знання.

Використавши результати дослідження Д. Богоявленського, Л. Виготського, П. Гальперіна, В. Давидова, М. Жинкіна, С. Жуйкова, І. Зимньої, О. Леонтєва, О. Лурії, Н. Менчинської, Г. Костюка та ін., наголосимо, що для формування й розвитку мисленнєвих здібностей необхідно враховувати індивідуальні пізнавальні здібності й акцентувати увагу на головних компонентах психічної сфери особистості учня під час проектування освітнього процесу – мисленні, пам'яті, увазі, мотивації.

Юнацький вік – важливий етап розвитку розумових здібностей, що передбачає активізацію

саме теоретичного мислення. Особливе значення мислення полягає в тому, що воно дозволяє учневі звільнитися від безпосереднього зв'язку з вивченням виключно розділу граматики й оперувати розумовими моделями понять різних мовних рівнів, зіставляти їх і набувати нові знання з мови, робити висновки.

На думку Г. Костюка, старшокласники прагнуть досягнути суті і детермінацію явищ, характерним є прагнення до узагальнення, пошук загальних закономірностей за конкретними фактами. Тому теоретичне пізнання безпо-

середньо пов'язане з виникненням більш глибоких абстракцій, з усвідомленням зв'язку між синтаксичними одиницями та застосування їх до вирішення практичних завдань.

Слід створювати такі умови навчання, за яких стимулюється й активізується мислення старшокласників, а відтак і розширюється їх знаннєвий простір і розвивається пізнавальна діяльність. Процес пізнання відбувається шляхом взаємодії сприйняття, уявлення та породження інформації, внаслідок чого відбувається віддзеркалення і відтворення у свідомості людини пізнаних фрагментів дійсності [2, с. 117].

Мова бере участь у багатьох видах людського мислення. Мисленнєві операції незалежно від того, чи мають вони абстрактний (конкретний) характер, завжди виражаються в мові. Якби людина знала тільки значення висловлювань, вона не могла б ні говорити, ні розуміти мову. Будь-який інтелектуальний акт і репрезентація його результату безпосередньо пов'язаний із мовою, яка слугує упорядкованою системою різнорівневих знаків, що мають здатність розкладатися на одиниці меншого порядку і зливатися в одиниці більш складного.

Паралельно з розвитком мислення покращується і мовлення учнів. Відбувається збагачення лексичного запасу новими термінами, удосконалюються мовні засоби, відшліфовуються вміння передавати думки в усній і письмовій формі. Вагомим доповненням, на нашу думку, у теорії породження мовленнєвого висловлювання є положення І. Зимньої (див. рис. 3) [4, с. 69–70].

Слушно зауважує О. Андрієць, що важливу роль у формуванні та розвитку взаємопов'язаних компонентів мислення й мовлення старшокласників відіграє пізнавальна діяльність, якій властива з'ясувальна і комунікативна активність, спрямована на розв'язання конкретних навчаль-

них завдань. Чільне місце відведено мотивам [1, с. 43].

На основі аналізу психологічних, педагогічних праць (В. Бондаря, І. Зимньої, О. Леонтєва, О. Пометун, О. Рудницької, О. Степанова, Н. Тализіної та ін.), О. Кучерук виділяє такі умови формування інтересу до учіння і збагачення навчально-пізнавальних мотивів учня:

- з'ясування співвідношення між власними мотивами й цілями учіння;

- активізація навчальної діяльності учнів у єдності її компонентів – розуміння навчального завдання, здійснення активних навчально-предметних дій, дій самоконтролю, самооцінювання;

- формування елементів мотиваційної сфери (мотивів, мети навчання, емоцій, смислів учіння), які утворюють внутрішні механізми розвитку інтересу до навчального предмета;

- добір сучасного змісту на заняття, поєднання традиційних і інноваційних методів, засобів навчання;

- застосування індивідуального та диференційованого підходів у навчальній роботі, що передбачає врахування уподобань учнів і визначення індивідуальної траєкторії учіння;

- наявність належного рівня навчально-предметних досягнень, уміння вчитися й загального розвитку учня;

- виявлення достатнього для педагогічної практики рівня методичної майстерності, творчості вчителя [5, с. 254].

У зв'язку з визначеними психолого-педагогічними особливостями формування мовної особистості старшокласника у процесі навчання граматики на засадах особистісно орієнтованого підходу необхідно виокремити такі структурні компоненти задля поліпшення ефективності освітнього процесу: концептуальний (кожен учитель

повинен мати наукове уявлення про особистість і її психологічну структуру); психодіагностичний (учитель цілісно психологічно вивчає юнацький вік задля надання допомоги в гармонійному особистісному зростанні учням); психолінгвістичний (учитель розуміє особливості зв'язку мислення та мовлення у процесі породження мовленнєвого висловлювання); психолого-педагогічний (учитель досконало знає принципи та підходи до навчання, закладені нормативними документами на державному рівні, майстерно використовує методи, прийоми, засоби та форми організації навчання граматики української мови на засадах особистісно орієнтованого підходу).

Висновки. Отже, сучасна мовна освіта України прагне до того, щоб кожен учень усвідомлював себе як особистість, що має право на вільне і відповідальне самовираження. Під час формування мовної особистості старшокласника у процесі навчання граматики на засадах особистісно орієнтованого підходу учень і вчитель працюють в одному емоційно-чуттєвому діапазоні. Ефективність навчання граматики української мови на завершальному етапі навчання залежить від врахування вікових і психологічних особливостей учнів. Першочергового значення набувають шляхи стимуляції активного мислення у процесі навчальної діяльності, успішність якого безпосередньо пов'язана з пізнавальною активністю учнів, наявністю мотивів, використанням відповідних дидактичних методів, прийомів і засобів. Перспективу подальших наукових досліджень вбачаємо в удосконаленні мотиваційних карток і анкет для учнів відповідно до типу психологічної структури особистості та розробці комплексу особистісно орієнтованих вправ і завдань із максимальною їхньою диференціацією та комплексним використанням.

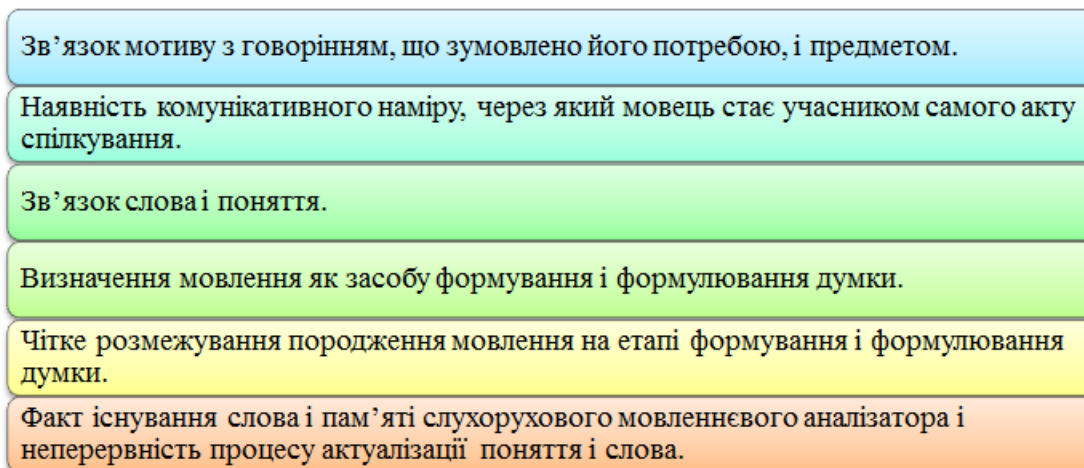

Рис. 3. Породження мовленнєвого висловлювання (за І. Зимньою)

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Андрієць О.М. Розвиток мисленнєвої діяльності у процесі засвоєння дискурсного мовлення на уроках української мови у старших класах. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки*. 2018. Вип. 82 (1). С. 41–44.
2. Вовк О.І. Особливості конструювання знань в аспекті когнітивної парадигми. *Лінгвістичні дослідження*. 2015. Вип. 39. С. 116–122.
3. Дика Н.М. Формування мовної особистості учня загальноосвітнього навчального закладу в умовах реалізації концепції нової української школи. *Молодий вчений*. 2017. № 11. С. 294–297.
4. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. Москва : Просвещение, 1985. 160 с.
5. Кучерук О.А. Система методів навчання української мови в основній школі: теорія і практика. М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. 419 с.
6. Леонтьев А.А. Основы психолінгвистики. Москва : Смысл, Академия, 1999. 288 с.
7. Психологія особистості: Словник-довідник / за ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. Київ : Рута, 2001. 320 с.
8. Рибалка В.В. Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників : монографія. Київ : ІПППО АПН України, Деміур, 1998. 160 с.
9. Словник-довідник з української лінгводидактики / кол. авторів за ред. М.І. Пентиліук. Київ : Ленвіт, 2015. 320 с.
10. Хуторский А.В. Современная дидактика. Санкт-Петербург-Москва. Харьков. Минск, 2001. 568 с.